

8. OVERORDNEDE PROBLEMSTILLINGER FOR E6-PROSJEKTET GUDBRANDSDALEN

Ingar M. Gundersen, Jan Henning Larsen og Ole Christian Lønaas, Kulturhistorisk museum

LANDSKAP OG KULTURMILJØ

Gudbrandsdalen er kjent for sitt godt bevarte kulturlandskap med spesielt rikt bygningsmiljø. Strekningen fra Frya og nordover går gjennom Sør-Fron, Nord-Fron og deler av Sel kommune og kan sies å utgjøre midtre del av Gudbrandsdalen. Den er blant de beste jordbruksområdene i dalen og er omgitt av store utmarksområder med rike muligheter for jakt og jernfremstilling, noe som antas å ha skapt grunnlag for fremvekst av maktsentra i jernalder og middelalder (Larsen 2007).

Distriktet fremheves av 1700- og 1800-tallets forfattere av topografiske verk. Lars Hess Bing skriver i sin *Beskrivelse over Kongeriget Norge, Øerne, Island og Færøerne, samt Grønland* (1796) følgende: «Froens Præsteg. og Ting. ... Det ansees for det smukkeste District i Gulbrandsdalen, og avles her i gode Aaringer baade det bedste og meeste Korn.»

Sør-Fron er den rikeste av kommunene i Gudbrandsdalen med hensyn til antall funn og fornminner fra jernalder og middelalder. Kulturhistorisk

sett står gården Hundorp i en særstilling, fortrinnsvis grunnet gravfeltet med dets storhauger og sagaopplysningene i Snorres *Heimskringla* knyttet til kristningen av Gudbrandsdalen. Bjørn Hougen (1961:117) gir fornminnene på Hundorp følgende karakteristikkk i sin artikkel «Gudbrandsætten på Hundorp»:

«Og jeg ber om ikke å bli misforstått når jeg sier at i min fantasi inntar, om enn på beskjednere plan, gravfeltet på Hundorp for Gudbrandsdalen en lignende stilling som gravfeltet på Borre gjør for Ynglingeætten i Vestfold.»

I en utredning om våre mest storslåtte fortidsminner heter det følgende:

«På gården ligger en samling av prakthauger fra vikingtiden foruten en stor steinsetning. Haugene er meget store, opptil 30 m i tverrmål, og utmerker seg ved sin høyde og bratte reisning. Hundorp er kjent fra sagaen som Dalegudbrands gård, hvor det blant annet var hov og tingplass. Sagaene utpeker den ene av haugene som Dalegudbrands gravsted, mens en annen går under betegnelsen Olavshaugen. På grunn

Figur 8.1. Olavshaugen på Hundorp sett mot øst, med Kongeveien i forgrunnen og Lågen og Hjetlund i bakgrunnen. Bautasteinen er en moderne tilføyelse. Gravfeltet på Hundorp står sentralt i forståelsen av samfunnsutviklingen i jernalderen. Foto: Lise Loktu.

av den nære sammenheng mellom saga, tradisjon og fortidsminner, må Hundorp regnes i klasse med våre nasjonalmonumenter» (Norsk kulturråd 1967:32).

Den nye E6 i Oppland er således planlagt å gå gjennom det som var et av Gudbrandsdalens mest sentrale bosetningsområder i jernalderen. I yngre romertid fremstår Kjørstad-området (Rysslandgrenda) som høvdingsetet, mens Hundorp lenger øst synes å overta som maktsenter i løpet av folkevandringstid/merovingertid. Området som helhet har således vært et politisk og religiøst maktsenter i jernalder/middelalder for et større område (Jacobsen og Larsen 2005; Larsen 2007).

Kunnskapen om jernalderens gårdsbosetning i Gudbrandsdalen har til nå bygd på synlige gravminner, tilfeldig fremkomne graver, løsfunn og tolkninger av gårdsnavn. Forut for E6-registreringene var kjente funn og fornminner i Sør-Fron hovedsakelig påvist i selve bygda omkring Hundorp og i midtlia. Med dette utgangspunktet ble det gjerne antatt at de eldste gårdene lå i dalens solside, et godt stykke opp fra dalbunnen. Beliggenheten til et antall av de senere års registrerte bosetningsområder bryter med dette bildet ved at flere av dem er påvist ned mot elvesletta i dalen. De undersøkte lokalitetene inngår i et spesielt rikt kulturmiljø, og de er med på å understøtte inntrykket av denne delen av Gudbrandsdalen som et viktig sentralområde i jernalder.

Den solvendte lisiden mellom Frya og Harpefoss er definert som nasjonalt verdifullt kulturlandskap (Hage 2003). Kulturlandskapet er et mosaikklandskap med store estetiske kvaliteter. Landskapet veksler

mellom frodige jordbruksarealer, beitemark, bratte skråninger med berg- og rasmark, bekkeklofter og skog. Gudbrandsdalslågen er også et viktig element i landskapet. Et særtrekk ved området er de store gårdstunene med eldre bygningsmasse som ligger markert i terrenget på dalhyller i flere «etasjer». Det er lite eller ingen bebyggelse mellom tunene.

Det er registrert mange og varierte kulturminner i Nord-Fron kommune; i overkant av 400 lokaliteter var oppført i Askeladden i forkant av E6-utgravningene (per 16.12.2010). Kulturminner knyttet til utnyttning av utmarksressurser, slik som fangstgroper (289 enkeltminner), kullgroper (143 enkeltminner) og jernvinneanlegg (54 lokaliteter), dominerer. Men det finnes også kulturminner som kan knyttes til gårdbosetning og til rituelle eller religiøse sider ved livet, slik som gravhauger fra jernalder og helleristninger fra steinalder og bronsealder. De kjente kulturminnene og tidligere løsfunn sprer seg i tid fra steinalder til og med middelalder.

E6 fra Nord-Fron grense til Bredevangen er planlagt på østsiden av Gudbrandsdalslågen gjennom et landskap med jordbruk og skog. I dette området er det kjent få automatisk fredede kulturminner. Ved Breden og Ekren er det kjent gravfelt, enkeltliggende gravminner samt en kirkegårdslokalitet fra middelalder.

TIDLIGERE UNDERSØKELSER

Karakteristisk for den arkeologiske forståelsen av Gudbrandsdalen er fraværet av utgravninger. Under «gravhaugperioden» i norsk arkeologi på 1800-tallet

Figur 8.2. Undersøkelsene på Fryasletta sommeren 2011 ble banebrytende for prosjektet og gjorde at man vektla områdets flomhistorikk. På bildet avdekker Kristin Eriksen det som skulle vise seg å være en 3,5 meter dyp sammenhengende sekvens med flom, skred, jordbruk og bosetning over en periode på flere tusen år. Profilen sentralt i bildet ble en viktig referanseramme for de videre undersøkelsene i dalføret. Foto: Ingar M. Gundersen.

gikk tidens antikvarer forbi dalen, uvisst av hvilken grunn. Antikvar Nicolay Nicolaysen omtaler gravhaugene på Hundorp i en av sine beretninger, så det er på det rene at dalens fortidsminner langt fra var ukjente for ham. Karakteristisk er at det ikke foreligger ett funn fra storhaugene på Hundorp, og de foreliggende er tilfeldige funn med dårlig kontekst.

Blant de mange eldre kildene som omtaler fornminner, står Gerhard Schønings reisebeskrivelse fra 1775 i en særstilling (se Jacobsen og Larsen 2005). Her omtales gravminner og funn som er gått tapt. I forbindelse med at Hundorp var tusenårssted i Oppland, ble det foretatt noen mindre undersøkelser på Hundorp for å bringe klarhet i hva slags fornminner det dreide seg om her (Larsen 2007).

I 1981/82 foretok Dagfinn Skre (1988) registreringer av middelalderske kirketufter i Sør-Gudbrandsdalen som ledd i arbeidet med sin magistergrad. Resultatet viser en bemerkelsesverdig konsentrasjon av kirkebygg i Sør-Fron, nærmere bestemt i området mellom Kjørstad og Steig. Skre gjennomførte en påfølgende undersøkelse på Alme i 1983, da man kom over en kirkegård i forbindelse med kabelgrøfting. To radiologiske dateringer foretatt på knokler antyder at kirkegården var i bruk allerede i den tidligste kristne tiden på 1000-tallet.

Antall utgravninger er også få i Sel. I 1998 ble det undersøkt et dyrkingslag som var dekket av flommasser (id 10308), nordøst for tunet på Romundgard. Siden det dreide seg om en kabeltrase, hadde undersøkelsen mindre omfang. Laget er sannsynligvis fra yngre jernalder / middelalder etter gjenstandsfunn og C14-dateringer å dømme.

I 2009 ble det foretatt en mindre utgravning av et boplass- og dyrkingslag på Romundgard knyttet til ny gang-/sykkelvei (Johansson 2010). Fornminnene, id 122581, besto av et dyrkingslag, tre strukturer og ardsplor, beliggende under matjord og opptil 1 meter med flomlag. Laget inneholder noe ubrente bein og skjørbrente steiner samt enkelte jerngjenstander og slaggbiter, som karakteriseres som typisk boplassavfall fra yngre jernalder / middelalder som er redeponert på åker sammen med gårdens mødding. Beliggenheten tett ved tunet på Romundgard gjør det overveiende sannsynlig at lokaliteten kan knyttes til denne historiske gården.

I 2010 ble det gjort undersøkelser av gamle veifar, blant annet Kongevegen, på Jøronstad knyttet til omlegging av kryss mellom E6 og fv. 438 (Gundersen 2011). Det ble påvist at Kongevegen var blitt lagt om etter flom og/eller skred, noe som ble satt i sammenheng med Storofsen i 1789. Til tross for de mange sporene etter flomkatastrofer på Romundgard og Jøronstad var dette et lite påaktet fenomen i arkeologien. Skre

(pers. med.) hadde likeledes kommet over det som trolig var skredavsetninger, på Kjørstad 30 år tidligere, men flomhistorikken var lite kjent og ble derfor ikke tillagt stor betydning for det forhistoriske kulturlandskapet.

Det er tidligere ikke foretatt utgravninger av kullgroper i Sør-Fron kommune, men tre groper på Kjørstad er datert med private midler. Interessen for gammel kullbrenning i Frons-bygdene har vært knyttet til de mange kullgropene på furumoene omkring Vinstra. En rekke undersøkelser ble forut for E6-utgravningene utført på Lomoen og Rustmoen (se Gundersens og Andreadakis' artikkel 19 og Larsens artikkel 6 i dette bindet).

Lenger nord i Gudbrandsdalen er det ikke undersøkt kullgroper. I Ottadalen er det undersøkt én grop i Vågå. Mot sør er det undersøkt et par groper i Ringebu.

VITENSKAPELIG VERDI OG AKTUELLE PROBLEMFELT

Et overordnet mål for undersøkelsen var å belyse aspekter ved tidligere tiders bosetning i den midtre regionen av Gudbrandsdalen. Sentralt sto temaer knyttet til gårdens utvikling og ressursutnyttelse av inn- og utmarka gjennom forhistorisk tid og middelalder. Det var dermed av betydning å definere hustomter/bygninger og gårdstunet og dets struktur. Bygningene og tunet utgjør imidlertid kun deler av en gård. Gården har til alle tider omfattet innmark og utmark med forskjellige typer kulturminner, som gårdsgrenser, gravminner og ferdselsveier, samt forskjellige former for ressurser knyttet til jordbruk, produksjon av jern og annet. Gårdsproblematikken var spesielt viktig ved undersøkelsene av utgravningsfeltene Brandrud I, Brandrud IV og Grytting I, hvor det ble gravd ut tre jernaldergårder. Når det gjelder kokegroper, og da særlig kokegropfelt, kan slike kulturminner representere andre typer aktiviteter og vise til bruken av landskapet på en måte som peker utover «ordinær» gårdsdrift.

Flere av lokalitetene var knyttet til forskjellige former for jordbruksdrift og inkorporerte rydningsrøyser og/eller fossile jordbrukslag. Dette gjelder spesielt Fryasletta, Øybrekka, Rolstad I og Grytting II. Undersøkelsen av feltene hadde til hensikt å belyse områdets jordbrukshistorikk ved å klarlegge når de forskjellige områdene ble ryddet, om det kunne spores flere dyrkingsfaser, og eventuelt omfanget av disse. Andre problemstillinger var knyttet til driftsformen og hvorvidt det kunne påvises ekstensiv eller intensiv drift og beite og/eller dyrking. På Rolstad-/Grytting-området lå det flere lokaliteter innenfor et relativt lite område som i forskjellig grad kunne knyttes til jordbruks- og

bosetningshistorien. Dette var et godt utgangspunkt for å analysere jernaldergården i et bredere perspektiv, da gårdstunet på Grytting I kunne settes i relasjon til aktivitetssporene i gårdens nærområde.

I mange tilfeller har gårdens ressurser i betydelig grad vært knyttet til utnyttelse av utmarka. De mange kull- og fangstgropene undersøkt av E6-prosjektet representerer et vesentlig statistisk massemateriale og kunnskapstilfang. Materialet har dermed betydning for forståelsen av både endringer over tid og variasjoner i bruk av landskapet i Gudbrandsdalen i jernalder og middelalder, men er også et viktig supplement til kunnskapen om det indre Østlandet som sådan. Kullgropsundersøkelsene kan særlig belyse spørsmål knyttet til jernproduksjonen i området, og da spesielt temaer som videre bearbeiding av jernet og/eller smiing og ikke minst organiseringen av dette.

Av sentral betydning var det også å dokumentere naturhistoriske hendelser som flom og skred, og da spesielt deres innvirkning på gårdsbosetningen i forhistorisk tid og middelalder. Dette ble stadig mer aktuelt utover utgravningssesongen i 2011 og ble innarbeidet i prosjektets overordnede prosjektplan våren 2012. Ekstremflommen Storofsen i 1789, med påfølgende utflytting av anslagsvis 20 000 bønder til indre Troms, er velkjent i Gudbrandsdalen. I historiske kilder er det dokumentert flombegivenheter i området helt tilbake til Digerofsen i 1342/1348, men det forelå svært lite kunnskap om hendelser eldre enn denne (Roald 2013). Da det ble påvist massive forhistoriske avsetninger på Fryasletta og Brandrud I i 2011, ble kunnskapsstatus vesentlig endret, og det oppsto et behov for å dokumentere så vel omfanget av som alderen på begivenhetene. Hovedspørsmålet var hvilken innvirkning flomhistorikken har hatt på bosetningsmønsteret og ressursutnyttelsen i førreformatorisk tid. Å besvare dette forutsatte utstrakt bruk av naturvitenskapelige analyser.

SUMMARY

Few archaeological excavations have previously been initiated in Gudbrandsdalen. During the late eighteenth and early nineteenth century, several writers described the monumental gravemounds at Hundorp, but the mounds were for unknown reasons left untouched by the early archaeologists of the nineteenth century. Much of our knowledge about the cultural history of the valley was therefore based upon stray finds and the distributions of prehistoric graves in the landscape. A few investigations were, however, conducted from the 1980s and onwards in Sør-Fron,

Nord-Fron, and Sel municipalities, including a minor excavation at Hundorp in 2002.

The main scientific issues for the E6 project were the organisation of the prehistoric farm and the agricultural history of the area. It was considered to be of substantial importance to detect farm buildings and farmyards as well as various kinds of farm activities, such as traces of cultivation, clearance, fences, and roads. The numerous charcoal pits are important for understanding the iron production in the region and the overall use of the landscape and are therefore an important supplement to the understanding of the social development in the valley during the Iron and Middle Ages.

LITTERATUR

- Bing, Lars Hess 1796. *Beskrivelse over Kongeriget Norge, Øerne, Island og Færøerne, samt Grønland*. København.
- Gundersen, Ingar M. 2011. Rapport fra arkeologisk utgravning av Kongeveien, Jæronstad, 269/9, 12, Sel, Oppland. Oslo: Kulturhistorisk museum. (Upublisert utgravningsrapport).
- Hage, Halsten (red.) 2003. *Kulturminner i nasjonalt verdifulle kulturlandskap. Frya-Harpefoss, Sør-Fron kommune i Oppland*. Kulturhistorisk rapport nr. 2003/3. Lillehammer: Oppland fylkeskommune.
- Hougen, Bjørn 1961. «Gudbrandsætten på Hundorp». *Viking XXV*: 111–117.
- Jacobsen, Harald og Jan Henning Larsen 2005. «Hundorp og Gudbrandsættens maktsymboler». Arnfinn Engen og Rasmus Stauri (red.). *Hundorp. Tusenårsstaden i Oppland*: 14–51. Oslo: Det norske samlaget.
- Johansson, Jakob 2010: Rapport. Arkeologisk utgravning. Dyrkningsspår. Romundgard, 270/1, Sel, Oppland. Oslo: Kulturhistorisk museum. (Upublisert utgravningsrapport).
- Larsen, Jan Henning 2007. «Gravfeltet på Hundorp i Gudbrandsdalen – gamle og nye fornminner». *Arkeologiske undersøkelser 2001–2002*: 189–210. Oslo: Kulturhistorisk museum, fornminneseksjonen. (Varia, 62).
- Norsk kulturråd 1967. *Innstilling fra utvalget for sikring av høyt prioriterte fornminner*. Askim: Norsk kulturråd.
- Roald, Lars Andreas 2013. *Flom i Norge*. NVE-rapport nr. 2013/56. Vestfossen: Forlaget Tom & Tom.
- Skre, Dagfinn 1988: *Gard og kyrkje, bygd og sogn. Organiseringsmodeller og organiseringsenheter i middelalderens kirkebygging i Sør-Gudbrandsdalen*. Øvre Ervik: Alvheim & Eide Akademisk forlag. (Riksantikvarens rapporter, 16).